

Strommer Bettina

AZ ÚJSÁGÍRÁS ÉS A SZÉPIRODALOM KAPCSOLATA TÖMÖRKÉNY ISTVÁN NOVELLISTIKÁJÁBAN

Korszakmonográfiájában Németh G. Béla így vezeti be Tömörkény irodalomtörténeti szerepét elemző bekezdéseit: „a realista színpéren Gárdonyi tőszomszédja Tömörkény István (1866–1917)”.¹ Mindkét szerzőt a századforduló „polgári realista” írásmódjának egy olyan sajátos vonulatához sorolja, amely eltér a nagyvárosias intellektust középpontba helyező érdeklődéstől, amennyiben a „vidékiek, kisvárosias népiest” állítja előtérbe,² s így (történetileg) Mikszáth *Jó palócok*jának folytatásaként, illetve Móricz parasztábrázolásának előzményeként ragadható meg.

Tömörkény István műveiről elmondhatjuk, hogy legterjedelmesebb darabjai is igen ritkán haladják meg a tíz oldalt. Olyan írók közé tartozik, akik egy-két témát írnak újra és variálnak át egész életükben. A szakirodalom írásainak legjavát tíz–tizenöt novellára becsüli, ám ezek az írások a magyar prózaepika élvonalába sorolják őt. Igazi művészetét és hangját keresve nem egyre szélesebb skálán ábrázolja a kiválasztott problémavilágot, hanem egyetlen körre szorítkozik, és a kiválasztott témából egyre letisztultabb és megfontoltabb variációkat készít. Németh G. Béla *Az élet profán liturgiája* című tanulmányában így fogalmaz Tömörkény művészetéről: „*Kevés vidékről író, parasztról író epikusnál dalolnak és táncolnak, köszöntőznek és siratóznak, mesélgetnek és poétáskodnak oly keveset, mint az érett Tömörkénynél*”.³

Dolgozatomban arra igyekeztem rámutatni, hogy Tömörkény milyen sajátos módon mutatja be egy kiválasztott létforma jelenlétmódját, és miként válik hasznára a riporterként szerzett tapasztalat a novellái megírásakor. Tömörkény az újságírás felől közelít a novella műfajához, ami alapján azt mondhatjuk, hogy kezében egy törvényszéki tudósítás is szépirodalmi alkotássá válik. Műveiben igyekszik rámutatni a valódi magyar vidékre (éppen emiatt „vádolják” olykor naturalizmussal), a látszólagos csillogás alatti paraszti rétegre. Három novelláját választottam ki erre a célra; mindhárom történet arra mutat rá, milyen is a kétkezi munkás élete. A *Csőszhalál* (1897) a kényszermagányba szegődött öregember története, s arról szól, miként kerül a társadalom periferiájára és nyugszik bele saját sorsába egy ember. Az *Agyaghordás* (1897) kitűnő példája a még dolgozni tudó, ereje teljében lévő munkás emberek sebezhetőségének, s azt tárja fel, miként írja át a véletlen az ember sorsát, vagy nevezhetnének akár a természet erejének is azt, ami szegény Gál Mátyás életét hirtelen elvette. Mindkét szöveg esetében érzékelhető a megmenthetetlenség aspektusa – s ilyen szempontból „kegyetlen” szövegekről van szó: az embert kiszolgáltatottságában mutatják meg, sőt arra hívják fel a figyelmet, hogy bizonyos esetekben nincs semmi sem, amibe az ember belekapaszkodhatna. Az utolsó általam választott történetben a

¹ NÉMETH G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad – A romantika után*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1971. 228.

² I. m. 221.

³ NÉMETH G. Béla: *Az élet profán liturgiája = Századutóról, századelőről*. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1985. 161–180.

fejlődés már elért a szegedi pusztákra. Az *Etal a dobban* (1900) is tragikus végkimenetelű történet, ahol a „gőzbika” megjelenése okozza a kíméletlen halált. Megismerhetjük a korszakban uralkodó társadalmi ellentétek minőségét, és arra is rámutat a szöveg, hogy miként lehet látszólagosan minden líraiság nélkül együtt érezni a szereplőkkel. Fontosnak tartom rámutatni arra, hogy az ő általa megteremtett elbeszélő mennyiben más a többi századvégi anekdotázó elbeszélőhöz képest, és hogy a szegedi népi nyelvet hogyan használja fel irodalmi nyelvként.

I. Újságírás, etnográfia, tájnyelvészet és novellairás összefüggése Tömörkény írásművészetében (irodalomtörténeti elhelyezés)

A magyar századforduló reprezentatív műfaja – a hetvenes és nyolcvanas években újra uralkodóvá váló líra háttérbe szorulásával – a novella lett. Az 1880-as évek közepétől ugrásszerűen fejlődésnek indult a hírlap- és folyóirat-kiadás Magyarországon, és az irodalmi lapokon kívül más folyóiratok is közöltek szépirodalmi alkotásokat egy-egy rovat hasábjain.⁴ A napilapok előszeretettel közöltek szépirodalmi műveket, általában regényeket, amelyeket folytatásos formában közöltek. A magyar írók a tárcarovatban jelentették meg útleírásaikat, esszéiket, rövid terjedelmű csevegéseiket. A napisajtó gyors fejlődésének köszönhetően tárcának tekintettek minden olyan írásművet, ami a hírlapok vonal alatti részén jelent meg. A tárcanovella a rajzból és az életképből bontakozott ki így jellemzője, hogy az elbeszélő és a leíró műfajok határán áll.⁵ A lapszerkesztők a nyolcvanas évek elején inkább a romantikus hangvételű, humoros tárcákat fogadták, később változásnak indult a műfaj, és felbukkantak a realiztikus elbeszélői stílus elemei, mint például a tragikus hangvétel, a lélektani és analitikus ábrázolás, ami szélesebb olvasóközönséget eredményezett. Elmondhatjuk, hogy a modern realista novella áttörésével a lapszerkesztők is, a könyvkiadók is szorgalmazták az újabb és újabb művek megjelentetését, és egyre több képviselőre talált Magyarországon ez a műfaj. Kevés olyan szerző volt, akinek művei kiadatlanul maradtak; számos addig ismeretlen novellistának lehetőséget adtak arra, hogy műveiket megjelentessék. Ennél fogva számos fiatal tehetség kibontakozását segítette elő ez a kezdeményezés, és egész életművek jelentek meg szépirodalmi sorozatban, novelláskötetekben. Sikeres, viszonylag hamar érvényesülni tudó századvégi novellisták: Mikszáth Kálmán, Gozsdu Elek, Petelei István, Bródy Sándor.

Gyulai Pál a tárcaelbeszélések ellen írott bírálatában a századvég kisformáit együtt tárgyalta. Azt fejtegeti, hogy az „egy számra való elbeszélés” akadályozza a tehetségek kifejlését, szerinte a „beszély” nem rövidülhet tárcaelbeszéléssé, mert a lélektani rajzot nem lehet redukálni.⁶ A századvégi magyar prózaelméleti munkák alapján a prózai

⁴ NÉMETH G. BÉLA: *Szépirodalmi lapok 1867–1890 = A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* (Szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla) Budapest, Akadémiai Kiadó 1985. 500–515.

⁵ DOBOS István: *Alaktan és értelmezéstörténet.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1995.

⁶ GYULAI Pál: *A tárcaelbeszélésről.* Budapesti Szemle 1898. 93. kötet 443–448.

műfajok elhatárolásánál a beszélyen tulajdonképpen novellát értettek és megkülönböztették a rokon műfajoktól, az adomától, a mondától, az életképtől és a rajztól. Az 1880-as években elsősorban negatív bírálat érte a tárcaelbeszéléseket és a beszély hanyatlását a rövid terjedelmű elbeszélések, a rajz elterjedésével magyarázták. Gyulai azzal is vádolta a tárcaírókat, hogy nem dolgoznak elég nagy műgonddal. Erre legjobb ellenpélda talán maga Tömörkény István tárcaírói munkássága.

1. Az anekdotikus novella és a népélet ábrázolása

A népélet ábrázolása, a parasztság mint irodalmi téma már a nyolcvanas évek előtt is közkedvelt volt, prózában és versben (sőt népszínművekben) is egyaránt szívesen fordultak hozzá az írók és költők. Mikszáth Kálmán volt az első olyan írónk Magyarországon, aki a parasztséget úgy ábrázolta, hogy az nem az úri világtól függő lét, hanem független, belső értékekkel, törvényekkel, hagyományokkal rendelkező külön valósággal bíró élet. A szépprózában megjelenik az anekdotikus előadásmód, amelyet Mikszáth Kálmán és Jókai Mór hangolt személyessé. Mikszáth a narrátor egyéni hangszínét és az elbeszélés modalitását a novella formaszervező elvévé avatta. Az anekdotikus novelláknál a kompozíciós egységet általában az események és helyzetek fordultatos váltakozása biztosítja, és az elbeszélő nem kerül előtérbe, csak a motívumok összefonódását indokolja meg (elsősorban szimbolikus szinten). Tehát a történetmondó személyének kiléte nem tölt be döntő szerepet, azonban nézőpontja és hanghordozása súlyosan befolyásolja a megjelenített világ értelmezését. Nem csak Mikszáthnál, de ugyanúgy Tömörkénynél is az elbeszélés felépítését nagyban meghatározza a narrátor szerepe, magatartása. Pont azok a kitérők lesznek a legfontosabbak, amelyek a cselekmény folyamatát megakasztják. Ez egyfajta nyelvjátékként működik, és az író az elbeszélés dramatizáltságával teremti meg a narrátor közvetlen jelenlétét. Az elbeszélő az élőbeszéd közvetlenségét imitálja (szkáz), nem teremt távolságot az elbeszélte történetről, ezáltal végig a népi tudatvilág horizontján belül mozog. Mikszáth elbeszélésmódja kedélyes, társalgó, szemben Tömörkény elbeszélőjével, aki tárgyilagos, kimérten közli a legtragikusabb helyzetet is. Ennek ellenére kifejezésmódján érezzük, hogy jó ismerője annak a világnak, amelybe a történet behelyezkedik. Tömörkényre jellemző, hogy egy feszült helyzetet ragad meg, és az anekdotikus szerkesztésben rejlő drámai lehetőségeket használja ki. Visszatartja a cselekményt és váratlanul drámai fordulattal zárja a novellát.

2. Tömörkény István a patikusból lett újságíró

A magyar századvégi novellisták közül Tömörkény Istvánról mondhatjuk el, hogy a legregionálisabb íróink közé tartozik. Műveit először kisebb kiadók adták ki, majd hosszú, kitartó munka után többek között Ady, Móricz, Gárdonyi is igen elismerően szól munkásságáról. Ellenpéldaként szolgál életműve az egyszeri nagy sikert elért novellisták között. Rá nem volt jellemző az, hogy novellásköteteivel nagy, átütő

sikereket ért volna el, de hosszantartó folyamatos jelenléte az irodalmi köztudatban elismerté és fontossá tette a művészetét. Felismerték tehetségét, illetve kitűnő, tömör és pontos látásmódját, s méltó helyen kezelik azt is, amit régészként, újságíróként a városának adott. Németh G. Béla szerint: „[...] a mindenkori magyar prózaepika magas, európai szintjéhez sorakozik”.⁷ Tömörkény az újságírói gyakorlat felől közelítette meg a novella műfaját. Mindvégig megmaradt a Szeged környéki témák mellett, túlzott regionalitását a korszakban hátrányként és követendő példaként egyaránt értelmezték.

„A nyolcvanas évek volt a szegedi hírlapírás hőskora – így ír Kispéter András Tömörkényről Istvánról szóló monográfiájában – az újjáépülő városban lüktet az élet, a város szellemi arculata forrong, alakul; még a konzervatív Szegedi Híradó is új arcot ölt.”⁸ Ennél a lapnál kezd Tömörkény újságíróként tevékenykedni miután a kényelmes és biztos jövedelmet adó patikusi állást elhagyta. A Szegedi Híradó riporternek szerződötteti és rendőrségi és törvényszéki tudósításokat ír. Részletesen beszámol mindenről, amit tapasztal, s lassan szépirodalommal változtatja a tudósítást. Eleinte még részvétellel ír azokról az emberekről, akik messziről, tanyákról, külvárosokból járulnak a hivatal elé. Ebben az időszakban keresi a saját hangját, néhol még szentimentális, érzelmős a hangneme, de rengeteg tapasztalatot szerzett és szociális szemléletének ez az alapja. Felfigyel a társadalmi problémákra, és jelentőségükre bátran felhívja a figyelmet.

Az 1879-es szegedi nagyárvíz elpusztítja az akkor már rohamosan fejlődő Szeged városát, ami hatalmas törést jelentett a szegedi lakók és környékbeliek életében. Az a társadalmi ellentét, ami a kiegyezés után és a nagyárvíz előtt nemcsak Szegeden, hanem az egész országban jelen volt, egyre tovább erősödött, kiélezettebbé vált. A századforduló rohamos változásokat hozott magával, ezeket nem minden társadalmi réteg tudta megfelelő iramban követni. A fejlődés, a civilizáció megváltoztatja az addig oly jellegzetes pusztai életmódot, amelynek kitűnő megfigyelője és megörökítője lesz Tömörkény.

A nagyobb városokra jellemzően akár két napilap is jelenhetett meg, egy ellenzéki és egy kormánypárti. Függetlenségi ellenlapnak számított a nagy víz előtt induló Szegedi Napló, melynek később szintén munkatársa lesz. Tömörkény tehát először a Szegedi Híradóhoz csatlakozik és adja át magát teljesen az újságírásnak, és jelenteti meg tárcáit. Amely ekkor már kedvelt műfaj volt szerte az országban, és kitűnő megfigyelőképességével Tömörkény a mesterévé vált. A XIX. század végén a hírlapírás egyik alappilléreivé vált, és Szegeden is alig akad olyan író, aki ne próbálkozna meg vele, ami persze nem mindig csak remekműveket eredményezett. Nem Tömörkény volt az első író, aki a szegedi paraszti világ ábrázolását választotta, elsőként Palotás Fausztin és Csaplár Benedek is próbálkozott népszínművekkel. Tömörkény a Szegedi Híradón hasábjain kritizálta is Palotás ábrázolásmódját: „Aki nem ismeri a tanyák világát, az nem írhat róla, aki ismeri, tudja, hogy abban bizony kevés a költészet”.⁹ Azt is felrója többek között, hogy hamis paraszti életet ábrázol, és azt sem tartja valósnak, ahogy Palotás a szereplőit beszélteti. Amikor Tömörkényt felkérték arra, hogy népszínművet írjon,

⁸ KISPÉTER András: *Tömörkény István*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964. 30.

⁹ KISPÉTER András: *Tömörkény István*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964. 30–55.

visszautasította, mert egy tanyai házban nem beszélnek annyit, mint egy népszínműben szokás. A pusztán élő szegediekben a „kinti” élet, az egyedüllét kifejeszt egy olyan jellemvonást, ami szófukarsággal és szótlansággal jár. Ez pedig kitűnő téma egy novellaíró számára – a hallgató főszereplő arra sarkallja a novellaíró, hogy a szereplő cselekedeteit körülvevő gondolatokat és érzéseket sajátosan prózanyelvi metaforikus úton jelenítse meg.

A korszakban jellemző anekdotikus novellahagyomány nyomai Tömörkény korai írásaiban is fellelhetők. Már első novelláit olvasva elmondhatjuk, hogy jelentősen hatottak rá Jókai és Mikszáth romantikus vonásai, de néhány terjedősebb „beszély” megírása után érzékelhetővé vált, hogy nem a cselekményszövő elbeszélés vagy az ironikus hangnem az erőssége, hanem a néprajzi pontosságú megfigyelés. A szegedi lapokban sorra jelennek meg romantikus paraszttörténetek, betyárlegendák; Tömörkény sem kivétel, ő is közread néhány ilyen történetet: például a *Sóhajokat* és az *Egy lány története* is szerelmi história.

A szakirodalom az Osztrák-Magyar Monarchia császári seregében eltöltött három évet fordulópontként jelöli meg az író életében. Saját maga is utal erre és valóban a leszerelése után egyre inkább a paraszti világ felé fordul. Az 1888-ban kezdődött, katonáskodással töltött évek alatt megjárta Boszniát, Bécset, de szolgált Szegeden is. Ekkor került közelebbi kapcsolatba a néppel, a szegedi puszták kétkezi munkásaival. Tömörkény együtt él a katonákkal és megtapasztalja, hogy semmi sem köti jobban össze az embereket, mint a közös sors, amiben élniük kell.

Írói, újságírói működését a kormánypárti Szegedi Híradónál kezdte, a katonaságtól hazatérve az ellenzéki Szegedi Napló munkatársa lesz, szemben áll a feudális nézetekkel és a népet kihasználó, lenéző úri középosztállyal, támogatja a parasztság életének és műveltségének felemelkedését. A századvégi agrárszocialista földmunkásmozgalmak nyithatták rá Tömörkény szemét a cselédség és a szegényparasztság szomorú sorsára.¹⁰ A polgárosodás gyorsuló üteme egyre élesebbé tette a városi és a tanyai élet kontrasztját. Tömörkény életművében két tárgykör, a „szegedi műfaj” két jellegzetes őstípusa fellelhető. Az első ízben még színes riportokról beszélhetünk, amelyekben munkáról, aratásról vagy éppen disznótorról van szó, és még az elbeszélő maga látogat ki a tanyasi világba, ám a másodikban a paraszti hős látogat a városba, hogy számot adjon viselt dolgairól. A katonáskodás és az újságírás mellett a népelet még behatóbb tanulmányozására sarkallta az, hogy a Somogyi-könyvtár és városi múzeum vezetője lett. Ez az életrajzi motívum írásainak néprajzi gazdagságát még inkább növelte.¹¹ 1900-tól kezdve könyvtárnoki, ősrégészeti, néprajzi tanfolyamokon vesz részt, amelyeken kitűnően teljesít és újságírói, írói kötelezettségeit sem hanyagolja el.

¹⁰ PÉTER László: *A kikeüldött tudósító = Tömörkény világa*. Budapest, Lord Kiadó 1997. 83–96.

¹¹ Vö. BODNÁR György: *Az etnográfus és szociográfus leírás: Tömörkény István = A „mese” lélekavándorlása*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1988. 50–62.

3. Tömörkény és a naturalizmus

Az irodalomtörténet Tömörkény írói munkásságának kezdetét tehát joggal a szegedi újságírásban jelöli meg. A rendőrségen és a bíróságon a nyomor képei tárulnak elé és az ezekről szóló tárcákból, riportokból fejlődnek ki novellái. Ábrázolásmódja, józan, illúziótlan, a valódi vidéket kívánja bemutatni még hozzá úgy, hogy nélkülöz mindenféle személyes érzelmet a már fotografikusan ábrázolt történetekben. Bori Imre Mezei Józsefre hivatkozik, amikor azt írja, hogy a naturalizmus az, ami Tömörkény István írói megfigyeléseinek és előadásmódjának jellegére mutat.¹² Kispéter azt mondja, hogy a szó szoros értelmében nem lehet őt naturalistának nevezni, de szemléletmódjában rokon vonásokat vél felfedezni.¹³ A néprajziság már kézenfekvő jelenség a szegedi novellisták körében, Tömörkény a parasztélet képeit csupán tökéletesíti. Naturalisztikus kezdeteket az 1887-es novellákban véli felfedezni a szakirodalom: például a *Bicskavásárlás* című elbeszélésben. Ezt a felfedezést azzal támasztják alá, hogy a népies témák írói elsősorban megjelenítik a történetet, míg Tömörkény elmond, leír és ismerteti. Ehhez tárgyilagosan megfigyel, és mindezek után próbálja rekonstruálni a látottakat, megismeri a részleteket a felszínes bemutatás helyet. Az 1890-es évek elején egyre szembetűnőbbek a naturalizmusra jellemző vonások a novelláiban: „[...] a századforduló magyar novellairodalmában az a bizonyos mese Tömörkény István elbeszéléseiben hal meg”.¹⁴ Ábrázolásmódja minden részletre kitekintő és az elbeszélés egy olyan síkon realizálódik, amit Bori Imre mikrorészletek síkjának nevez, ahol Tömörkény részleteket tényszerűen sorakoztatja egymás után és megalkotja a már szociológiai pontosságú képet.

4. A Tömörkény-stílus, az újságírói gyakorlat és a szépirodalom kapcsolata

A bevezetőben már utaltam rá, hogy dolgozatomban fontosnak tartom rámutatni arra, hogy Tömörkény az újságírás gyakorlata felől közelít a novella műfajához. Ortutay Gyula is hasonló megállapításokat tesz Tömörkényről szóló monográfiájában. Ortutay a Szegedi Híradó hasábjairól idézi magát az író, aki egy helyen panaszkodik, hogy soha nem voltak a Híradó számára tisztességes témái, néhol rövidebbre, máskor hosszabbra sikerültek írásai és nem tudott alkalmazkodni a lehetőségekhez. Saját maga tesz megjegyzéseket arra, hogy hajlamos elkalandozni a részletekben és néhol indokolatlan a bőbeszédűsége. Szintén az újságírói gyakorlattal hozza kapcsolatba azt a jelenséget, ami a tárcaujraírók és a témaismétlésekben jelentkezik, mégpedig oly módon, hogy egy-egy tárcában ugyanannak a témának a többszöri elmagyarázása olvasható. Ezt azzal indokolja, hogy a hírlapirodalom nem rögzíti kötetyszerűen az alkotást így bizonytalan a közönség és az író közötti kapcsolat. A hírlapiírói gyakorlat állandó készenlétet kíván és így bármikor képes régi ötleteket újra feldolgozni. A

¹² BORI Imre: *A népiélet naturalistája – Tömörkény István*. Híd 1989. 6. sz. 723–733.

¹³ KISPÉTER András: *Tömörkény István*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964. 135–160.

¹⁴ BORI Imre: *A népiélet naturalistája – Tömörkény István*. Híd 1989. 6. sz. 726.

hasonló területről merített témák okod adnak az ismétlésre, például egy-egy népi jelenség vagy munkafolyamat magyarázatánál. Erre remek példa a *Csőszhalál* és az *Agyaghordás* története – ezekben a tragikus történetekben választ kapunk arra, hogy miként épül fel egy tanyasi ember háza, kunyhója. A valóság minél teljesebb és hívebb kifejezésének képessége is visszavezethető a kiküldött riporterként szerzett tapasztalatokra. Például néhány szóban feljegyez egy hallott históriát és később novellát ír belőle, amit rendőrségi riportnak szán, később novellája alapja lesz. Szereplői is visszatérő alakok alkalmazott témáihoz hasonlóan, mint például: Förgeteg János vagy éppen Etal (*Etal a dobban*, *Etal*, *Etal és Tóni*). Keresztury Dezső így ír Tömörkény Istvánról: „Tollát nem egyszer vezette kényszer, de nem valami nagy eszme vagy mozgalom kényszere, hanem az újságírói foglalkozás, amely kijelölte mondanivalóinak terjedelmét, megszabta munkájának ütemét, annak a világnak a szelidebb-durvább kényszere amiben élt [...]”¹⁵

Ortutay Tömörkény novelláinak kétféle kompozícióját különbözteti meg: az egyiket mozaik-kompozíciónak a másikat kettős-kompozíciónak nevezi. A mozaik-kompozíciónak két formája is van. Az egyik esetben egyetlen motívum alakítja ki a kompozíciót és az alkotóelemek hullámzóan kapcsolódnak össze a szövegben. A motívum folyamatosan új szint és megvilágítást kap és így a valóság minél több irányból történő bemutatására ad lehetőséget. Ez a kompozíció erőtlenné válhat, ha a különböző elemeket az alpmotívum nem kapcsolja elég szorosan össze. A mozaik-kompozíciónak ebben a fajtájában az elemek egymásba olvadnak és a szöveg lüktetését az egymásmellettségük adja meg (*Parti hely*, *Pusztai baragszó*). A másik megközelítése ennek a kompozíciónak az, hogy az író csupán a főmotívummal (akár maga a cím) ad alkalmat arra, hogy többé-kevésbé összefüggő dolgokat kompozícióba rendezzen. Tömörkény külön kis történeteket próbál így összerakni és elrejteni a szöveg széttördeltségét (*A puli-kutya*, *Nazarénusok*).

A másik említett kompozíciós forma a kettős-kompozíció. Ezekben a novellákban a kompozíció két részre oszlik: egy bevezető részre, ami általában hosszabb lélegzetvételű, és egy rövid, tömör dramatikus részre (a „csattanóra”). A bevezető rész tartalmazza a néprajzi leírásokat, tárgybemutatókat és néha az író abba a hibába esik, hogy a néprajzi bevezető eluralkodik a szövegen, túl terjengőssé válik a második részhez képest. Az első részben történnek utalások a végkatasztrófára, ez biztosítja az átmenetet a két szerkezeti egység között. Ezeket az alkotásokat a két rész közötti feszült egyensúly és egymásrataltság jellemzi (*Etal a dobban*). Tömörkény novellázásaiban érződik igazán az író drámai ereje és felszült helyzeteket teremtő képessége.

Sóter István így ír Tömörkény novella-technikáját illetően: „Tömörkény novella-technikáját, az elbeszélő módszerét azszal a sajátos célzat alakította ki, melyet írásaival be akart tölteni. Ezek a novellák nem a népnek szólnak, hanem a fölsőbb osztályoknak, a népről. Vagyis olyan olvasóknak, akik nem ismerik az író bemutatta világot, s akik számára a tanyai parasztság életkörülményeit behatóan ismerni kell ahhoz, hogy a történetet megismerhessék [...] Az alakjait

¹⁵ KERESZTURY Dezső: *Egy népies kismester = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára*. Szeged 1966. 286–290.

bemutató, mozgató Tömörkény hangján valami szelíd szeretet uralkodik – s e szeretet melege eleveníti oly élőkké az ő Pál Jánosait, Faragó Mönnyéit, Török Mihályait”.¹⁶ Ugyanakkor Tömörkény olvasóközönségét elsősorban néprajzi érdeklődésűnek ítéli meg, mert művészetét szándékosan szűkítettnek és zártnak tekinti.

5. Az előbeszéd mint irodalmi nyelv

Az alább következő műértelmezésekben természetesen rá fogok mutatni majd arra, hogy Tömörkény novellaművészetében milyen újfajta elbeszélőnyelvet és a prózanyelvi metaforákat alkotott, azonban érdemes ezelőtt még egy utolsó pillantást vetni arra a nyelvre, amelyet novellái anyagként használnak fel.

Tömörkény novelláinak jellegzetessége, hogy az író a szegedi nyelvjárási jelenségeket, tájszavakat irodalmi nyelvi szintre emelte. Az író maga sem mond többet a leírt dialógusokban, mint amit a hősei a valóságban közölni képesek vagy valós helyzetben mondanának. Maradandót alkotott akkor, amikor ennek a stílusnak hangtani, szótani, mondattani összetevőit rögzítette és az akkoriban készülő *Magyar tájszótár* számára elküldte az Akadémiának. A *Szegedi szótár* elkészítésénél szintén alkalmazták Tömörkény gyűjteményét, sőt Bálint Sándor az elbeszéléseiben használt kifejezéseket is szótározta. A népnyelv és a népköltészet, amit műveiben megjelenít, tehát magának a népnek a leleménye és méltóan ábrázolja egy már letűnő létforma sajátosságait. Péter László megemlíti, hogy Tömörkény István, de Juhász Gyula műveinek gondozásakor is a nyomdászokkal szinte küzdelmet kell vívni, hogy a hiteles stílus megmaradjon, amit már száz évvel ezelőtt is óvtak az újságírók.¹⁷ A *Magyar Nyelv* című folyóiratban például Etal nevről tesz említést. Eredeti alakja *Etelka* ami Dugonics András alkotása, a mély hangú toldalék a szegedi nyelvjárás sajátossága; nem *Etelka*, hanem *Ětelka* a kiejtése így a vegyes hangrendű szavak mintájára toldalékoljuk. Már utaltam rá, hogy Etal figurája visszatérő alak Tömörkény történeteiben; első kiadásokban még *Etel* alakban jelet meg, de további történeteiben már következetesen *Etal*-ként alkalmazza. A név furcsasága az, hogy ezt az alakot a szegedi nyelvjárás nem ismeri csupán: az *Ěta*, *Ětus*, *Ětél*, *Ětuka* becéző változatokat. Péter úgy magyarázza ennek a változatnak a megjelenését, hogy Tömörkény fonetikailag ilyen szinten képzetlen volt és érezte, hogy a hang nem írható le csupán *e* betűvel mivel nem tudta, hogy a megfelelője *ě*.¹⁸ Így is igyekezett a nyelvjárási sajátosságokat megörökíteni. Novelláiban használt szófordulatok és szólások, közmondások ugyancsak ezt a célt szolgálták. Az élőnyelv sajátosságait hordozzák a dialógusok. Például: népies kötőszószaporítás, kontextus függő töredékmondatok, állítmány nélküli hiányos

¹⁶ SÓTÉR István: *Vándorló földek = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma*. Szeged 1966. 291–295. Illetve vö. SÓTÉR István: *Jegyzet Tömörkény Istvánról = Félkör*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1979. 566–575.

¹⁷ PÉTER László: *Tömörkény szavai = Tömörkény világa*. Budapest, Lord Kiadó 1997. 151–154.

¹⁸ PÉTER László: *Etal*. Magyar Nyelv 2001. 85–87.

mondatok, laza szerkezettel, megszólítást tartalmazó tagolatlan mondatok stb.¹⁹ Ezeket a jelenségeket a kiválasztott művekben is megfigyelhetjük, például a kötőszószaporítás felbukkan János bácsi és Sebők Falu Pálné párbeszédében: „– Ezt ẽ – mondja –, ha odaadnátok, hogy kűdi a Marci gyerekeknek az öregapja. Hogy fele az üvé, fele a Jancsié”.²⁰ Vagy éppen Gál Mátyás hiányos, laza szerkezetű mondatai: „A Rozika pedig...jaj isten, de rám mérték...ha kérője támad, ne menjen messzire...; A Pál sógort... a sógorassz... jaj”.²¹

*

A következő oldalakon a már részben említett novellákat igyekszem bemutatni és értelmezni. A történeteket szándékosan a meghatározott sorrendben vizsgálom, ezzel is nyomatékosítva mondanivalójukat. Egy ívet próbáltam a sorrenddel felrajzolni, hogy a magányból jussunk el a csoportosulásig, illetve a használt eszközök tekintetében is a fakanáltól a „gőzbikáig”.

II. A Tömörkény-novellák világa

Csőszhalál

Tömörkény novelláiban egy olyan paraszti világ képe bontakozik ki, amely nem is olyan vidám és egyszerű, ahogy azt a korszakban elterjedt ábrázolásmódtól megszokhattuk. „A századvég novellái között egyre kevesebb az idill, szaporodnak az olyan írások, melyek apró paraszti tragédiákról számolnak be”.²² A szövegben tapasztalható a mélyszegénységben élő nép és a középnemesség közötti kontraszt. Igaz, csak a narrátor szólamán keresztül, amikor bemutatja az öreg csősz kukoricaszárból épített egyszerű kunyhóját. „Jó azért annak, aki szereti az effajta életet, s csak úgy el van benne, mint a király a maga várában, ahol egy egész regement katona folyton-folyvást nem csinál egyebet, csak a vert aranyból való szárnyas ajtókat pucolja...”.²³ Ez a megjegyzés kitűnően mutatja a kontrasztot, és kritikával is illeti azt a világszemléletet, amely ez életet a vagyongyarapításra szűkít; illetve bemutatja azt is, hogy a narrátor abból a rétegből való ahol nem vert aranyból való szárnyas ajtók mögött élnek az emberek az életüket.

A *Csőszhalál* példáján megfigyelhetjük, hogy milyen egy kényszermagányba vonult ember élete. A novella egy csendes és idilli, késő délutáni képpel indul, majd tragédiába

¹⁹ CZETTER Ibolya: *A narráció stilisztikája néhány Tömörkény-novellában* = *Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. (Szerk. Lengyel András) Szeged, Móra Ferenc Múzeum 1999. 141–153.

²⁰ TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangágában és más elbeszélések*. *A magyar próza klasszikusai* sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 202.

²¹ I. m. 189.

²² KISPÉTER András: *Tömörkény István*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964. 112.

²³ TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangágában és más elbeszélések*. *A magyar próza klasszikusai* sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 202.

torkollik. A csősz szépen bejárja birodalmát, fölmege a „karóra” és éberen figyeli azt a területet, amit immár régóta az ő gondjaira bízta. Mindenapjaihoz tartozik ez a cselekvés, és miután nem tapasztal semmi új dolgot a területén, lemászik a „karóról”, majd a vacsora elkészítéséhez lát. Ehhez a mozzanathoz kötődik a szöveg egyik fontos motívuma. A vércse, amely akkor jelenik meg először a történetben, amikor a csősz megszédül, hasonlóan a birodalmát kémleli és a hétköznapiól eltérő dolgok miatt köröz a vetés felett, persze a vadászat, az élelemszerzés is közrejátszik, akár csak a János bácsi esetében.

Már az első bekezdésben megismerhetjük, hogy milyen is egy átlagos szegény ember vacsorája és azt is, hogy hogyan is készül el maga az étel. A néprajzi pontosság és részletezés remek példája az, hogy a receptet egy az egyben megismerjük a csősz története mellett. Az elbeszélte idő hosszát is meg tudjuk állapítani akár a receptet követve, míg a narrátor az elbeszélést olyan részletekkel tarkítja, amiből a csősz jellemét ismerhetjük meg; de azt is nyilvánvalóvá teszi a novellarész, hogy a társadalom az idősek számára csupán ehhez a csőszmunkához hasonló feladatokat tartogat. „*A fiatalok egyéb dolgokat végeznek, ahova erő kell, és több fizetés jár érte, míg az elaggottak ilyenfajta foglalatosságokban vannak. Járnak, kelnek a földek között, s gondjaikra kukoricák, dinnyék, babok és szép sárga virágú napraforgók vannak bízva, amelyeket őriznek, és azokat mindentől védelmezik*”.²⁴ Ebben a bekezdésben tehát tipikus példáját látjuk annak, hogy ebben a létformában az öregebb embereket már nem tartják arra alkalmasnak, hogy a családfenntartó szerepét vállalják magukra – mindent, amit valaha erejük teljében tettek, már a fiatalok végzik.

„*A csősz megint a gunyhóba bújt, zacskót hozott elő, s abba belenyúlt. Jó mélyen kellett belejárni, ami azt mutatja, hogy fogytán az étel*”.²⁵ Ez a megfigyelés alátámasztja azt, hogy a csősz nem jár emberek közé vagy csak ritkán, illetve arra is lehet magyarázat, hogy őt sem látogatják sűrűn, például azért, hogy élelmet vigyenek neki.

Czetter Ibolya *A narráció stilisztikája néhány Tömörkény-novellában* című tanulmányában az *Öreg embör napáldozatja* című novellával együtt tárgyalja a *Csőszhalált* és így fogalmaz: „*A két öreg hős sorsából kimetszett életkép a magatartás drámája: csendben terékenykedve, súlyos méltósággal várják a halált. Mindketten magányra ítélve élnek meg a mulandóság elfogadását, beletörődve válnak le a közvetlen emberi közösségről, a családról, szándékosan elszigetelődnek, s bölcs közönnyel adják meg magukat egy náluk hatalmasabb erőnek*”.²⁶ Ebben a tanulmányban tíz kiválasztott novella alapján vizsgálja meg azt, hogy a Tömörkény-novellákban van-e domináns közlésforma és mi ennek a kompozicionális szerepe, illetve azt, hogy ezek a narrációs lehetőségek miként értelmezhetők. A vizsgálódás során Gérard Genette narratológiai nézeteit követi. Ezen kategóriák alapján a nézőpont és beszédhelyzet viszonyait vizsgálja, az idő kérdéseivel viszont nem foglalkozik. A tömörkényi narrátor kiválóságát így jellemzi: „*Tömörkény csodálatos utánzóhajlama éppen abban nyilvánul meg, hogy az átélő én nézőpontjából képes*

²⁴ I. m. 201.

²⁵ I. m. 201.

²⁶ CZETTER Ibolya: *A narráció stilisztikája néhány Tömörkény-novellában* = *Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. (Szerk. Lengyel András) Szeged, Móra Ferenc Múzeum 1999. 146.

végigkövetni az elmúlásra berendezkedő ember gondolkodási folyamatát, a beszűkülő tudat működésének pedig adekvát formát talál”.²⁷ Véleménye szerint a narráció üteme lelassul és a szereplő gondolkodásának megfáradtságát a narráció lassúsága rögzíti.

Ahogy azt már tárgyaltuk, Tömörkény azt állította, hogy egy szegedi paraszt ember nem beszél sokat, illetve, hogy ez az élet egyfajta szófukarságra való hajlamot fejleszt az emberekben. Ez a tény ebben a novellában is jól látszik. A részletező leírások mellett ritkán bukkan fel egy-egy rövidke dialógus, de ha mégis akkor az élőnyelv sajátosságait mutatja be. A csőszkunyhó előtt elhalad egy kocsi, amin Sebők Falu Pálné és „kisebbik ura” utazik, szóba is elegyednek, viccelődnek. Ebben a néhány sorban viszont az jól látszik, hogy ő maga nem vonulna el magányosan mindentől; vacsorával kínálja az asszonyt, nevetve váltanak néhány szót és még az unokáira is gondol és ajándékot küld nekik az arra járó kocsival. A narrátor – nem meglepő – nem kommentálja ezt a jelenetet, de a csősz jelleméről megtudhatjuk a párbeszéd által, hogy jó kedélyű és szeretettel fordul az unokái felé, tehát nem feltétlenül zárkózna el teljesen (ha lehetne más lehetősége) a világtól. Ez egy olyanfajta zárkózottság, amely megnyilvánul a verbális közlések rövidségében, de semmiképp nem a komorságban és a ridegségben ölt testet. A csősz hirtelen halála után rögtön siet az unokák házához („öregapó lelke ugyanis azonnal idejött az unokákhoz, s most a ház fölött röpködött”) és a tanyabeli ebek vonyítással jelzik a jelenlétét – nem hiába: a kutya lelket lát. A kutya az első házasítotttnak tartott állat, és a hűség és éberség jelképe. Gyakran lélekkiérőként jelenik meg, valamint az alvilág határának őrzője is. A fekete macska mellett a fekete kutya is az ördögi hatalom, boszorkányság jelképe: például Goethe *Fausztjában* Mefisztó első megjelenési formája egy fekete kutya.²⁸ Kerekesék kutyája jelen van az öreg csősz halálánál, amit a szegény öregember először csak egy nagy fekete állatnak vél, ami szemeit végig az étellel teli bográcson tartja. A jelenet úgy kezdődik, hogy a dialógussal megszakított recept bemutatását folytatja a narrátor, mintha nem is azt szeretné elsősorban elmondani, hogy akkor szédült meg először amikor lehajolt a vizeskorsóért. Folytatja a leírást. A csősz ismét megszédül és a kunyhó falához esik. A narrátor tárgyilagosan jelzi azt, hogy ebből látszik, hogy melyik kunyhó, hogyan is van felépítve. Ebben a jelenetben előkerül a már említett vércse, amely szinte elindítja a történeteket. „*Olyan volt ez, mintha szédült volna, de utána már nincsen baj semmi. Csak úgy átsuhant felette, mint vércse a vetések között*”.²⁹ Ezt a motívumot én azzal a hétköznapiassággal azonosítanám, amire a cselekvés gyakorisága mutat. A vércse mindennapos cselekvése összefügg azzal, hogy valószínűleg János bácsi nem először érzett hasonló rosszullétet, és mivel egyedül van a kukoricásban senki még csak rá sem nézett soha, hogy jól van-e. Szabad függő beszédben olvashatjuk, hogy a csősz maga először rontásnak véli a szédülést és már meg is tudjuk, hogy ebben az esetben mi a szokás: „*Ilyesmi ellen a keresztyetés a hathatós, és utána az Úrangyalát kell mondani*”.³⁰

²⁷ I. m. 146.

²⁸ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár*. Budapest, Balassi Kiadó 2001. 241–242.

²⁹ TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangóságában és más elbeszélések*. *A magyar próza klasszikusai* sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 203.

³⁰ I. m. 203.

A kutya látszólag semmit nem tesz, sőt a csószról is eltereli a narrátor figyelmét, aki azt kezdi el mesélni, hogy miként került új gazdához, és milyen szokásai vannak egy kutyának, ha ételt lát. Kerekesék kutyája türelmetlenül várja azt a pillanatot, amikor nekiláthat a vacsorának. Rá sem tekint a haldokló öregemberre és ekkor a csósz szíve is végképp szomorúvá válik: „*Kissé fölnyílnak a csósz szeméről a bályogok, és ahogy a kutyát így látja, a szívét belepí a szomorúság. – Të vagy itt velem egyedül, és lám még të sè sajnálsz. Ihent gondol homályosan, lassan. A szeméből öregesen kigördül egy könnycsepp, ríg előbb a jobb lábával, ríg aztán a bal lábával, a tarbonya kifordul a földre. Most történt a halála*”.³¹ A halál pillanatát szenvtelenül, közvetlenül, tárgyilagosan közli, hagyja hatni magát a tény, hogy szomorúan és magányosan távozott el az öreg csósz az élők sorából. A jelenet, amely ezt ábrázolja, nemcsak attól válik tragikussá, hogy a halál pillanatát ily módon örökíti meg, hanem attól, hogy a csósz egyetlen társát sem a haldokló személye kavargja fel, hanem a bogrács tartalma. Az, hogy utána rögtön lakomázni kezd, még tragikusabbá teszi a szituációt. Éppen ebből a szempontból érdekes a cím és a szöveg viszonya is: fellelhetjük benne a Tömörkény által alkalmazott mozaik-kompozíció egyik fajtáját. Méghozzá azt a változatot, amelyben az író egy főbb motívumot, címet alkalmazva nem annyira összefüggő dolgokat kompozícióba rendez így elfedve a mozaikos jellegét. A *Csószhalál* cím előrevetíti a tragédiát, s a csósz mindennapjainak leírásával az író beiktathat olyan jelenetet, mint például a főzés leírása és egy recept bemutatása.

Agyaghordás

A *Csószhalál* sorait olvasva megismerhettük tehát azt, hogy milyen egy igazán a társadalom periferiájára szorult ember magányos sorsa – olyan, mint egy kivetett kutya („a kutyát sem érdekli”), ahogy azt a magyar közmondás tartja. Talán éppen ezért fontos szimbóluma a szövegnek a kutya, amely éppen olyan szenvtelen a csósszal, mint az élet az emberrel a Tömörkény-novellákban. Soha nem önként vonulnak remeteségbe ezek az emberek, csupán nem képesek egy idő után azt a feladatot ellátni, amit erejük teljében, fiatalon elvégeztek. Ez a szemlélet él Tömörkény szereplőinek felfogásában, és látszólag nem is kívánnak ellene harcolni semmilyen módon. A következő történetben már nem a magány a meghatározó létállapot, nem csupán saját magát kell Gál Mátyásnak fenntartani, hanem egész családját. Az ő személye tipikus példa a még ereje teljében lévő családfőre, aki a legkevésbé számít arra, hogy élete egy pillanatnyi véletlen folytán véget érhet.

Kispéter András az *Agyaghordás*t tartja az egyik legmegkomponáltabb és legművészebb alkotásnak Tömörkény novellái közül. Első paraszti tragédiái 1897 körül születtek és leginkább természeti katasztrófákról, szerencsétlenségekről szólnak. Az emberi kiszolgáltatottság és tehetetlenség maximális fokának kegyetlen felmutatásai az ilyen novellák. Az *Agyaghordás*ban Gál Mátyás útnak indul János fiával és Erneyi Mihállyal azért, hogy új házának felépítéséhez agyagot gyűjtsön a partról. Ez a novella

³¹ I. m. 204.

is leírással indul, ami visszatartja a cselekményt, így Gál Mátyás története igazából akkor kezdődik, amikor a negyedik bekezdéshez érünk. Az *Agyaghordás* című elbeszélés nem tartozik a terjedelmesebb történetek közé, mégis képes megrázó hatást elérni, és totális létértelmezést nyújtani.

Ha több részre szeretnénk bontani a művet, akkor az első mindenképpen az a már lexikoncikkszerű leírás, amit az elbeszélő ad a tömés ház készítéséről. Tömörkény ezen munkáját is tekinthetjük – már csak emiatt a leírás miatt is – néprajzi értékűnek. Számptalan írását kezdi egy-egy munkafolyamat vagy szokásrend pusztá lejegyzésével. Úgy tűnhet egy ilyen bevezető után, hogy a történet főszereplője maga az agyag lesz. Viszont már az első bekezdésben megemlíti az elbeszélő Gál Mátyást: „*Az új háznak pedig a falába rakják, nagyobb összetartozandóság okáért. Gál Mátyás is ennek vitte volna, mert régi volt a ház nagyon, és új építését határozta el*”.³² Ennek a feltételes mondatnak az a különös hatása, hogy elsőre sejteti azt, hogy valamilyen fordulat, tragédia következik, de ennél fogva a fordulat nem ér bennünket meglepetésszerűen. A *volna* szó használata Gál Mátyás történetére vonatkozóan eleve tragikus végkifejletet tartogat, és ez a nyomott hangulat a novella egészén végigvonul. De még ezek után sem Gál Mátyás a főszereplő; az elbeszélő még mindig elsősorban a házépítésről és az agyag természetéről beszél, de már sejtethetjük, hogy az agyag és az emberi test között szoros kapcsolat alakul ki. Az agyagból gyúrt és teremtett ember mítoszának nagy jelentősége van ennek a novellának a tekintetében. A szövegben felfigyelhetünk arra, hogy Tömörkény párhuzamot von a mítosz segítségével az agyag és az emberi test között, míg azok újra eggyé nem válnak. A vízparton található sárga agyag jellegzetessége, hogy tapasztó ereje bármit örökre összeköt – ahogy ezt maga az elbeszélő is kiemeli – ha vízzel és náddal összekeverik. A víz maga romboló és alkotó tulajdonságokkal rendelkezik, az élet elengedhetetlen feltétele. A teremtménymítoszok ősi eleme, univerzális, olyan soha nem csökkenő anyag, amelyből egyszer minden kiemelkedett majd visszatér.³³ Az agyag másik fontos alkotóeleme értelemszerűen maga a föld, ami szintén a világegyetem egyik ősi eleme és gyakran a termékenység archetípusával azonosítják. A szellemi ég ellentétéként az anyagi létet jelképezi, magában hordozza az anyafölddel való érintkezés a megújulás lehetőségét. A földet megtermékenyítheti az ég eső vagy villám formájában.³⁴ Semmi nem utal isteni jelenlétre Tömörkény történeteiben, hiába a két ősi elem jelenléte, ha nincs isteni segítség, ami életre keltse az agyagból készült embert. Az elbeszélés nem teremti meg a szereplők számára azt a lehetőséget, hogy a tragikus halál után valamely isteni hatalom által valahol újjászülethessenek. Gál Mátyás csupán egy „saját sírját kiásó” ember aki – Tömörkény egyik kifejezését használva – elment földanyánk ölébe és mindenki másnak élnie kell az életét tovább a megszokott kerékvágásban.

Az utazás vidáman indul, a hangulat derűs, csupán a már említett feltételes mondat sejtet tragikus végkifejletet. A fűzfák alatt utazó Gál Mátyás fejét érinti néhány

³² TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangágában és más elbeszélések. A magyar próza klasszikusai sorozat 13.* (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 185.

³³ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi Kiadó 2001. 409–412.

³⁴ I. m. 123–124.

elsuhanó ág. Fontos megemlíteni, hogy a fűzfa lefelé lógó ágai révén a szomorúság és gyász jelképe (szomorúfűz). A protestáns, elsősorban a református sírszimbolikában a gyász és a halál jelképe, és a fejfák, sírkövek gyakori motívuma. Ám az asztalos- és ácsmunkákra kevésbé megfelelő anyag a silányság és értéktelenség kifejezője is.³⁵ Tulajdonképpen az utazás leírásával kezdődik el maga a történetmesélés.

Az agyag szimbolikája nagyon tehát fontos a történetben, hiszen a test formáját imitáló ókori edények az emberi test analógiái. Az edénykészítés az emberkészítés jelképe mivel a hiedelem szerint az embert is agyagból alkották.³⁶ Erneyi mikor leszáll a kocsiról, egy darabot a kezébe vesz a nedves agyagból, és a tapintásán érzi, hogy ez az a bizonyos agyag, amiből akár rögtön tálat is tudna formázni. Gál Mátyás azért indult útnak, hogy új házat építhessen magának, amihez a jó, tapadós sárga agyag elengedhetetlen kellék. A mediális kultúraelmélet szerint az emberi test kiterjesztése a ház, pontosabban szólva az ember bőrének kiterjesztése.³⁷ Ha ezt elfogadjuk, akkor az agyag és az emberi test motívuma még jobban összefonódik, hiszen azzal, hogy Mátyás saját agyagsírába kerül, lényegében ugyanúgy házat „készített” magának, s teste egyesül az agyaggal, miután kijelenti, hogy talán egy épen maradt csontja sem maradt. A novella első szerkezeti részében a narrátor bemutatja a házépités folyamatát, ahol kitér arra is, hogy miként díszítik és festik az asszonyok a kész tömésházakat azon a vidéken. „*Kívül-belül az egész házat fehérre festik. Belül a meszelővel kék pettyeket raknak a fehér falra, és egészen kékre festik az ablak közét is. Ellenben kívül a fal aljára fekete festékből húznak széles sávokat. Ez a három szín az uralkodó, a fekete, fehér és kék. Van ugyan aki pirosat is használ, de az már nagyon rácos gusztusú ember lehet.*”³⁸ Ebben a leírásban felsorolt jellegzetes színek a tragédiát követően az „új ház” díszítéseként ugyanúgy megjelennek. A szöveg Gál Mátyás fekete kalapjában, az elfehéredett arcán, illetve a kék égben (melyet az utolsó pillantásában vesz szemügyre) megjeleníti ugyanazokat a színeket, amelyek a házat is körülveszik.

Németh G. Béla a múlandóság tragikumát, az élet méltóságát az *Agyaghordás* példáján mutatja be. Arról az evilági liturgiáról beszél, az életből a halálba való átfordulásnak a tragikus és megtisztító méltósága. Amely a környezet számára kötelezővé teszi az élet továbbvitelét. „*Tudatosítja az élet örök kettősségét, tragikumában is szépségét, szépségében is tragikumát. S mindezt hősei alacsony iskolás művelődési szintjén, többnyire ki is mondvá, egyszerű komolysággal, természetszerű tudatosítással, patetizálással, magyarázkodással, folklóregzotikum nélkül.*”³⁹ A szövegben érdekes továbbá az, hogy a légkör feszült, amit az író azzal tudott elérni, hogy a cselekményt nem elmondja, hanem előttünk játszatja

³⁵ I. m. 130.

³⁶ I. m. 89.

³⁷ Marshall McLuhan: *Housing: New Look and New Outlook = Understanding Media*. Cambridge–London, MIT Press 1994. 123–130. Illetve vö. Gaston BACHELARD: *A ház. A pincétől a padlásig. A kunyhó jelentése; A ház és a világegyetem = A tér poétikája*. (Ford. Bereczki Péter) Budapest, Kijarat Kiadó 2011. 26–51; 52–78.

³⁸ TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangágában és más elbeszélések. A magyar próza klasszikusai* sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 185.

³⁹ NÉMETH G. Béla: *Az élet profán liturgiája = Századutóról, századelőről*. Budapest, Magvető Könyvkiadó 1985. 171.

le, így a tragédiát együtt éljük át a szereplőkkel. A megszokottól eltérő események akkor indulnak el, amikor a talaj hirtelen megmozdul Gál Mátyás lába alatt. Jánosban, Mátyás fiában azonnal felébrednek az életmentő ösztönök: tíz körömmel menne szabadítani az agyagtenger alá szorult édesapját. Erneyi Mihály azonban türelemre inti Jánost, nehogy még többet ártson az apjának. Érdekes, hogy még egy szó sem esik arról, hogy milyen sérüléseket szenvedett Mihály. Az elbeszélő az agyaghalmot azonnal sírhalomnak nevezi és még a ráhulló száraz bojtornjánok is koszorúként jelennek meg rajta. Gyakorlatilag egy halott ember szól a jelenlevőkhöz rögtön azután, ahogy agyagsírjába került. Furcsa higgadtságot, elfogadást tapasztalhatunk mind Mátyás, mind Mihály hanghordozásában. Gál Mátyás szinte azonnal elfogadja, hogy olyan sérüléseket szerzett, amiből nincs felépülés és az agyag alól már sajnos nincs kiút. Az apa még utolsó erejét összeszedve próbálja tanácsokkal ellátni a fiát. Nem volt felkészülve arra, hogy pont azon a napon számot kell majd adnia életéről. Nem tudni, hogy volt-e idősebb fiú a családban, de Jánosnak át kell majd vennie a családfő szerepét, így minden fontos dolgot át kell hirtelen adnia neki. Nem végrendelkezett, így míg erejéből kitelik, kiad mindent, hogy halála után is megmaradjon a békeség. Halála megrázó, mégis méltóságosan vesz búcsút az élettől, a jelenlevők szemébe is könny szökik. Megrázó jelenet, ahogyan Mátyást végleg elhagyja az élet és a novella zárómondata is elgondolkodtatja az olvasót: „*Későn ériünk ma haza – mondja Jánoskának Erneyi Mihály. – Az ást is ki kell ásní*”.⁴⁰

A már említett Németh G. Béla tanulmány alapján elmondhatjuk, hogy a novella szereplőinek gondolkodása rendalapú és rituálékövető. Ez Tömörkény java novelláira igaz. Ezekben a folyamatokban mindenkinek ugyanazt kell megcselekednie, de minden szereplő máshogy végzi el. Az *Agyaghordás*ban is megfigyelhetjük ezt a rituális gondolkodást. Jánosnak el kell fogadnia édesapja halálát, mert ennek a felfogásnak egyik lényege az, hogyha egy ember meghal, a környezetének tovább kell élnie. János kötelezettsége, hogy tovább éljen és vigye tovább azt, amit Mátyásnak abba kellett idő előtt hagynia. Ez egy határátlépés számára: el kell fogadnia az elmúlást, a továbbélés kötelezettségét, miszerint az élet nem állhat meg. Ridegnek hat ez a felfogás, hiszen egy gyermek az apját veszíti el, mégis érezhetjük azt a végtelen méltóságot, amivel ábrázolja Tömörkény ezt a jelenetet. Erneyi Mihály tesz egy gyönyörű gesztust, amikor már az elhunyt Gál Mátyást próbálják kiszabadítani az agyagsír alól: ráteszi a kalapját a már elfehéredett arcára, hogy ne érje a tűző nap. A történet lezárul a holttest kiszabadításának jelenetével, és nem tudjuk meg a következményeket, sem a temetés körülményeit, sem a feleség reakcióját; itt csupán arra koncentrálni a mű, hogy bemutassa az egyén halandóságát és azt, hogy a jelenlevők miként reagálnak a történésekre.

⁴⁰ TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangságában és más elbeszélések. A magyar próza klasszikusai* sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 190.

Etal a dobban

Az *Agyagbordás* története tehát megmutatja nekünk azt, hogy milyen módon kénytelen tudomást venni egy ember arról, hogy sebezhető és múlandó. Azt a tényt, hogy az elmúlást méltósággal is el lehet viselni (ezek a novellák nem nagyon hagynak más esélyt: a főszereplő kénytelen elviselni a bekövetkező katasztrófákat), sőt a Tömörkény alkotta hétköznapi hősök szerint méltósággal is kell viselni. De mennyiben beszélhetünk arról, hogy az író által alkotott szereplők viselik így a sorsukat, hiszen novellái példáinak egy részét valós hétköznapi szituációkból merítette. Így a beszakadt agyagbarlang esete lehet akár a Tisza partján dolgozó ember hétköznapi tragédiája, ami bármikor, bárkivel megtörténhet. Tömörkény novelláinak középpontjában leginkább ez a mindennapiság áll. S ezen belül is kiemelt helyet kap a mindennapi munka. Etalt is munka közben éri a halál, mint Gál Mátyást és az öreg csósz Jancsi bácsit. Megfigyelhető, hogy a kilencvenes évek második felétől Tömörkény majdnem minden novellája a munkáról, a dolgozó emberekről szól, akik a munkában születtek és abban is élnek életüket, s munka közben vagy az által halnak meg.⁴¹ A fejlődés elért a szegedi pusztákra, ami arra kényszeríti az embereket, hogy csoportosulva egy célért küzdjenek. Részvényes üzletet kötnek, hogy megvehessék a masinát, ami az élő állat helyett végzi a munkát. Így cammog be a tanyára komótosan a gőzbika, ami Etal halálát okozza a történetben. Az elbeszélés a megszokott leírással indul, ami ismerteti, hogy micsoda üzlet egy ilyen fajta cséplőgép. Ebben a történetben sem a címből már ismert szereplővel találkozunk először. Magáról Etalról a novella harmadik oldalának utolsó bekezdéseiben olvashatunk, itt kezdődik el az igazi történetmesélés. A főszereplő tulajdonképpen az újdonsült masina, amelynek csodájára járnak a helyiek munka közben. A szöveg két elkülönülő egységre osztható, az első az említett „gőzbikáról” és a közösségről szóló rész, ami Tömörkénytől megszokott módon pontos és lexikonszerű ábrázolása a szokásoknak, munkafolyamatoknak. Ám az elbeszélő itt-ott sejteti a szövegben a tragikus lezárást: rögtön az első bekezdésben olvasható az, hogy mi is a gyengepontja az új „állatnak”. *„Sivítanak ezek a gépek, a szaga sem kellemes egyiknek sem. Amelyik olaj már a kerekein elunta magát, az adja ezt az alkalmas szagot”.*⁴² Joggal nevezhetjük mechanikus munkaállatnak a gépet – az elbeszélő is folyamatosan az élő állat tulajdonságaival ruházza fel a masinát. A „gőzbika” cammog, ugyanúgy szalmával etetik mint a munkavégző állatokat, hiszen akkor indul csak el, ha szalmával alágyújtanak. És maga Kormányos Etal „eteti” a gépet munka közben. A novellában megfigyelhető a régi, bejáratott módszer és az új szerzemény közötti feszültség, illetve az általa hozott változások. Az elbeszélő folyamatosan vissza-vissza utal az elmúlt időkre, amikor még az ősz haj jelentette a tapasztalatot: *„A legény aki »odafont a Pestbe« a masinisztaságot kitanulta, rendelkezik. Most ő az úr. Máskor az ilyenfajta fiatalember az öregebbek előtt nemigen szavallhat, amintbogy az nem is illendő, miután amazok részén van az ősz*

⁴¹ KISPÉTER András: *Tömörkény István*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1964. 119.

⁴² TÖMÖRKÉNY István: *Két ló bitangságában és más elbeszélések*. A magyar próza klasszikusai sorozat 13. (Szerk. Kerényi Ferenc) Budapest, Unikornis Kiadó 1994. 219.

haj és a tapasztalat. De hát itten mégiscsak ő tud legtöbbet”.⁴³ Az effajta gépek célja elsősorban az, hogy tehermentesítse a munkásemberek vállát, és helyettesítse az emberi munkát végző állatot. A gép az emberi erő helyettesítését helyettesíti. A dolgozó emberek ennek vannak kiszolgáltatva. Saját helyettesítőjük hatalmaskodik rajtuk, saját protézisük fenyegeti őket. A masina emberáldozatot követel, ami még inkább megerősíti a Tömörkény olvasójában azt a tudatot, hogy az író által ábrázolt egyszerű emberek ebben a világban helyettesíthetők és múlandónak számítanak. Egy hasonló cséplőgép megjelenése a tanyán elveszi az állattartáshoz szokott ember munkáját, a fiatalabb nemzedéknek viszont újabb feladatokat ad. Ehhez a gépezethez már szakértelem kell, amiért a fiatalok már Pestre járnak, hogy kitanulhassák a gépészet e formáját. Ettől fogva a munka során szerzett bölcsesség és tapasztalat nem teszi a munkásembert vezetői képességgel rendelkező egyénné. Az elbeszélő folyamatosan kétkedik; maguk a szereplők is megszólalnak a régi rendszer védelmében. Így az olvasóban is felmerülhet a kérdés, hogy vajon megéri-e a régi bevált módszereket elhanyagolni az újért. „*Hejnye, azért mán mégiscsak igazán de furcsa dolog. Csakugyan az. Még a szarka is megrebbe a diófán*”.⁴⁴ Ebben az első egységben folyamatosan felmerül a gép meghibásodásának lehetősége, ami a második egységben Etal tragédiáját okozza.

Nem csupán az emberek, de az állatok is csodálkozva fogadják ez új jövevényt, amely, igaz, úgy néz ki első pillantásra, mint egy haszonállat, de furcsa „viselkedése” egyedül a gyerekekben vált ki rokonszenvet. „*Egy egész halom búcsúfia, egy egész kendőnyi vásárfia nem hozott volna ilyen gyönyörűséget a gyerekeknek, mint ez a masina*”.⁴⁵ Azok a szokatlan hangok, amelyek a gép beindítása után az egész tanyán hallatszanak, az állatok figyelmét is felkeltik, amik érdeklődéssel vagy éppen ellenszenvvel fordulnak oda. A kutya ugatással válaszol; a tehén kíváncsi: „*[...] abbahagyja a legelést föltekint. A tehénnek ez szokása, mert a nagy fehér búbócék kíváncsiak*”;⁴⁶ a ló komolyabban válaszol, de az elbeszélő sem tudja igazán megállapítani, mert a ló sokat utazik, hozzászokott az efféléhez. A masina egyik pozitív tulajdonsága, hogy a gépfütyülés pontban jelzi a déli tizenkét órát – kiméri még az időt is. Az emberek hozzá mérten igazítják, óráikat – bár az elbeszélő sem érti igazán, hogy ki is mondja meg a gőzbikának, hogy mikor kell fütyülni a tizenkét órát.

Az óráállítás jelenete után játszódik le a tragédia: jár a gép és Etal becsúszik a cséplőgép dobjába. Sárhányó Pál ösztönösen ráordít a masinára, mint valami állatra, hogy álljon meg. „*Vér önti végig a cséplőt, vér a búzáat, a szalmát, de még a polyvát is. A föld tisztetelére egy leány föláldoztatott*”.⁴⁷ A masina, amely egy ember életét követelte, bemutatja azt, hogy mennyire nélkülözhető egy ember munkája a feladat több erőt igénylő részét végző ember alkotta gépezethez képest. Kölcsönösen egymásra utaltság jellemzi azt a viszonyt, ami gép és ember között kialakulhat. A gyorsabb és hatékonyabb munkavégzés mindenki érdeke, viszont az ilyen balesetek megkérdőjelezzik azt, hogy valóban szükséges-e mindent feláldozni a hatékonyság érdekében. Ebben a novellában

⁴³ I. m. 221.

⁴⁴ I. m. 222.

⁴⁵ I. m. 220.

⁴⁶ I. m. 221.

⁴⁷ I. m. 223.

inkább úgy tűnik, hogy nem a gép függ az őt megalkotó emberektől, hanem épp fordítva: a tanya lakói még az időt sem tudnák pontosan megmondani a „gépszörny” nélkül. A narrátor az olvasó elé tárja azt az állapotot, amikor még a cséplőgép helyett állatokkal és sokkal „szelídebb” (maga a narrátor nevezi így) masinákkal dolgoztak, és ezzel együtt úgy érezheti az olvasó, mintha saját maga is állást foglalna a régi idők mellett. A népi hiedelemvilág és a modernizálás ebben a jelenetben találkozik, amikor Etal föláldoztatott a gőzbika által a föld tiszteletére. Az áldás/ áldozat a vallási kultuszok egyik fő megnyilvánulási formája. Önfeláldozást, feltétlen engedelmességet, földi kötelékekről való lemondást jelképezi.⁴⁸ A leggyakoribb áldozati állatok közé tartozik a galamb, a tyúk és a kakas, a bárány és a kecske, de egyes népek emberáldozatokat is mutattak be az isteneknek. Érdekes, hogy magát Etalt is madárhúsúként jellemzi az elbeszélő. Tömörkény nem enged közel az áldozathoz, semmit nem tudunk meg róla, a szereplők is némán látnak neki a gép tisztogatásának, hogy minden mehessen tovább a régi kerékvágásban.

III. A népkutató irodalom őse

A fent említett szavakat Schöpflin Aladár intézte Tömörkény Istvánhoz, amikor a századforduló irodalmának a népelet iránt egyik legelhivatottabb ábrázolójának nevezi őt és kijelenti, hogy az irodalmi népkutató mozgalom benne kell, hogy lássa őt. „*Realisztikus rajzoló volt, inkább tollat vagy ceruzarajzokat adott, mint festményeket, az apró részletezés volt az igazi terrénuma [...]*”.⁴⁹ Műveiben soha nem idealizált, mindig megmaradt a valóság hű ábrázolásánál – ebben a szemléletben volt ő más. Szövegein érezhetjük azt a végtelen emberszeretetet, amivel hősei felé fordult; s egyben azt a kegyetlen szenvtelenséget, amelyet a világnak tulajdonít oda. Ábrázolásmódja soha nem ment át karikatúra-féle ábrázolásba, az egyik legtipikusabb parasztkép az övé. Történeteiben soha nem állítja az embereket szerepekbe, hanem hagyja, hogy úgy cselekedjenek, ahogy nekik tetszik, saját szokásaik szerint. De akár Végh József Mihály után nevezhetnénk Tömörkényt a „népnyelv vizsgálójának” is, hiszen nemcsak vizsgálja a nyelvet, hanem – mint azt láthatjuk életművében – érdeklődik a múltja, jelene és jövője iránt. Nem volt hívatása a nyelv vizsgálata, de mint író nem kerülheti el, hogy foglalkozzék anyagával és róla szóló gondolatait formába ne öntse.

⁴⁸ PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár*. Budapest, Balassi Kiadó 2001.

⁴⁹ SCHÖPFLIN ALADÁR: *A népkutató irodalom őse = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára*. Szeged 1966. 284–285.

BIBLIOGRÁFIA

- BACHELARD, Gaston: *A ház. A pincétől a padlásig. A kunyhó jelentése; A ház és a világegyetem = A tér poétikája.* (Ford. Bereczki Péter) Budapest, Kijárat Kiadó 2011. 26–51; 52–78.
- BENE Zoltán (szerk.): *Tömörkény 150 – Tanulmányok a 150 éve született Tömörkény István tiszteletére.* Szeged, Areión Kulturális Egyesület 2016.
- BORI Imre: *A népelet naturalistája – Tömörkény István.* Híd 1989/6. 723–733.
- BODNÁR György: *Az etnográfus és szociográfus leírás: Tömörkény István = A „mese” lélek-vándorlása.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1988. 50–62.
- CZETTER Ibolya: *A narráció stilisztikája néhány Tömörkény-novellában = Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve.* (Szerk. Lengyel András) Szeged, Móra Ferenc Múzeum 1999. 141–153.
- DOBOS István: *Alaktan és értelmezéstörténet.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1995.
- GYULAI Pál: *A tárcaelbeszélésről.* Budapesti Szemle 1898. 93. kötet 443–448.
- KERESZTURY Dezső: *Egy népies kismester = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára.* Szeged 1966. 286–290.
- KISPÉTER András: *Tömörkény István.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1964.
- MCLUHAN, Marshall: *Housing: New Look and New Outlook = Understanding Media.* Cambridge–London, MIT Press 1994. 123–130.
- NÉMETH G. Béla: *Az élet profán liturgiája = Századutóról, századelőről.* Budapest, Magvető Könyvkiadó 1985. 161–180.
- NÉMETH G. BÉLA: *Türelmetlen és késlekedő félszázad – A romantika után.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1971.
- NÉMETH G. BÉLA: *Szépirodalmi lapok 1867–1890 = A magyar sajtó története II/2. 1867–1892.* (Szerk. Kosáry Domokos, Németh G. Béla) Budapest, Akadémiai Kiadó 1985. 500–515.
- ORTUTAY Gyula: *Tömörkény István.* Szeged, Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 1934.
- PÁL József – ÚJVÁRI Edit: *Szimbólumtár.* Budapest, Balassi Kiadó 2001.
- PÉTER László: *A kiküldött tudósító = Tömörkény világa.* Budapest, Lord Kiadó 1997. 83–96.
- PÉTER László: *Etal.* Magyar Nyelv 2001. 85–87.
- PÉTER László: *Tömörkény szavai = Tömörkény világa.* Budapest, Lord Kiadó 1997. 151–154.
- SCHÖPFLIN Aladár: *A népkutató irodalom őse = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára.* Szeged 1966. 284–285.
- SÓTÉR István: *Jegyzet Tömörkény Istvánról = Félkör.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1979. 566–575.
- SÓTÉR István: *Vándorló földek = Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriumára.* Szeged 1966. 291–295.
- VÉGH József Mihály: *A népnyelv vizsgálója.* Magyar Nyelvőr 1966. 350–355.